

1. Disse Tidens onde Optugtelse, 1720
2. Daarers almodiske Leve-Regler, 1721
3. Dend daarlige udenlandske Reise og modige Hiemkomst, 1721
4. Dend U-tidige Rang-Syge, 1722
5. Dend uforsvarlige Recommendation, 1722
6. Verden som et Doll-Huss, 1730
7. Om falske Venner, 1739
8. Den latinske Skriverstue, 1742

Til satirene vil det desuden være naturligt at henregne oversættelsen af Juvenals 14. satire, af hvilken den tabte førsteudgave er fra 1718 eller 1719.

Forkortelser

Falsteriana = Chr. Bruun: Falsteriana, indeholdende nye Bidrag til C. Falsters Historie og Udvalg af hans danske Brevvevling, 1869.

N. M. Petersen = N. M. Petersen: Bidrag til den danske Litteraturs Historie, IV, 1858.
Aage Schiøttz-Christensen

En Jøde og samtidige jødiske skildringer

Meir Goldschmidt var den betydeligste danske skønlitterære forfatter i det nittende århundrede som skrev om et jødisk emne, dog ikke den eneste. Goldschmidts debutroman *En Jøde* er betegnende for den jødiske litterære tradition i Danmark.¹ I denne tildels selvbiografiske roman fremstiller Goldschmidt familiens og religionens betydning i det jødiske miljø og giver et indblik i jødernes daglige liv og det kristne samfunds psykiske virkning på jøderne. Selv om *En Jøde* er atypisk blandt de danske romaner som udkom i det nittende århundrede, viser den tydeligt, hvordan begrebet »familien« blev opfattet af en jøde i Danmark og bidrager til en mere fuldstændig forklaring af jødernes rolle i dansk litteraturhistorie.

Netop omkring 1845 udkom der to andre små romaner, hvis indhold lader til at være skrevet i den hensigt at lægge vægt på jødernes stilling i dansk kultur og at styrke deres selvtillid. Det drejer sig om »J. F. Sørensen«, *Conflicter i en Jødefamilie* (1845:1844)² og »Emil Frederik Neerbo«, *Jøden i det nitende Aarhundrede* (1847).³ Det er ikke ejendommeligt at disse værker udkom under forskellige pseudonymer men derimod at »Sørensen« og »Neerbo« skjuler den samme jødiske forfatter, nemlig Michel Abraham Alexander Wolff (1828–1867), hvis fader var Goldschmidts rabbiner. I København, hvor den jødiske menighed ikke var særlig stor, er det usandsynligt at en roman om jøder – som udkom nogle måneder før Goldschmidts *En Jøde* og som skyldtes en jødisk forfatter – nemt kunne overses. »Sørensens« *Conflicter i en Jødefamilie* er optaget i registret til *Almindeligt Dansk Forlagscatalog*⁴ for årene 1841–1844 mens Goldschmidts *En Jøde* først forekommer i det følgende register for årene 1845–1849.⁵

Endnu 1868 (ifølge Thomas Hansen Erslews optegnelser i *Almindeligt Forfatter-Lexicon*) finder man ingen oplysninger om forholdet mellem de ovennævnte pseudonymer og

Wolff.⁶ Det vil sige, at Wolffs beskæftigelse som skønlitterær forfatter var Goldschmidts samtidige indtil videre ukendt. Et tredje værk som Wolff skrev om samme emne, *De to Venner eller en Christen og en Jøde. Fortælling af Ben Israel*, udkom og blev anmeldt i Goldschmidts tidsskrift *Nord og Syd* allerede 1850.⁷ Hvad der er endnu mere iøjnefaldende er at hverken »J. F. Sørensen« eller »Emil Neerbo«, eller M. A. Wolff forekommer i Goldschmidts trykte breve og memoirer. Disse navne bliver der ikke henvist til i de senere kritiske biografiske afhandlinger i *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur* (III, 1925 s. 278–280); derimod findes der en artikel skrevet af Emil Elberling med udførlige henvisninger til jødiske skildringer (bl.a. til Wolffs skildringer) set fra et historisk synspunkt.⁸ Elberlings artikel lader ikke til at have været kendt af litteraturhistorikere udenfor jødiske kredse.

Som reaktion på de hindringer som jøderne i Danmark stødte på i det nittende århundrede, undgik nogle forfattere af jødisk herkomst (f.eks., Henrik Hertz) at behandle jødiske emner. Der findes et repræsentativt antal værker i dansk skønlitteratur, som behandler jødiske emner, men det viser sig at de allerfleste blev skrevet af ikke-jøder. Elberling gør opmærksom på, at jødiske skildringer i Danmark går tilbage til Holberg, som bruger bifigurer til at udtale stereotype meninger om jøder. Listen af forfattere, som skrev mere udførligt om jøder omfatter bl.a. P. A. Heiberg, Jens Baggesen, St. St. Blicher, H. C. Andersen og Carl Ploug. Blandt jøderne som skrev om jødedommen mellem 1845 og slutningen af århundredet fandtes dog kun Goldschmidt, Wolff, og M. L. Nathanson (*Hverdagsfortælling fra 1809*, 1859).⁹ Et værk som udkom under dæknavnet Elisa Baroness von . . . (Jøde og Christen) i 1861 kan ikke placeres nøjagtigt.¹⁰

Litteraturhistorikere har ikke interesseret sig for de mindre kendte fremstillinger af jødedommen i Danmark og har overset disse samtidige skønlitterære forsøg. Nogle væsentlige aspekter af litteraturhistorien bør alligevel undersøges for nøjere at kunne iagttage jødernes bidrag til dansk litteratur og især for at gøre opmærksom på lignende omend selvstændige forsøg på at skildre jødedommen og dens litterær-sociale vilkår omkring 1845.

For det første kan redaktionelle oplysninger vedrørende en forfatters bog – især med hensyn til bogens forlag og hvor stort bogens oplag var – vise i hvor høj grad man forventede udbredt interesse for en bog, hvis forfatter behandlede et jødisk emne. Romanens handling kan undersøges i første række med henblik på dens fiktive fremstilling af familielivet og af jødedommen. Dernæst kan man betragte forfatterens forsøg på at genspejle livet som selvoplevelse. En tredje opgave for den forskning som vil forøge den kritiske læsers forståelse af belletristiske skildringer om jøderne er at konstatere bogens litterære modtagelse. Under modtagelsen kunne man ønske at vide noget om forfatterens publikum. Selv om man ved at Goldschmidts *En Jøde* vakte interesse i mange kredse, kan man ikke regne med at mindre betydelige forfattere var i stand til at vække en lignende opmærksomhed. Man må derfor konstatere om forfatterne var jøder og om de skrev med andre formål end at underholde deres læsere.

En Jødes litterære impulser og modeller kan også søges udenfor Danmark. I første række tænker man på den tysk-jødiske forfatter Heinrich Heine. Samtidige oversættelser og skuespil om jøder medvirkede også til at ændre tidens ånd. Peder Ludvig Møller, en medarbejder på *Corsaren*, spillede en betydelig rolle ved Goldschmidts udarbejdelse af *En Jøde*, hvad de psykiske skildringer angår. Goldschmidt og de få samtidige forfattere som beskæftigede sig med jødiske emner blev desuden nødvendigvis påvirket af både historiske og aktuelle sociale begivenheder.

Andre danske (og dansk-norske) værker som behandler jødiske emner og som udkom i årtiet lige inden *En Jøde* er Fru Gyllembourgs *Jøden* (1836), Peter Fabers komedie *Stegkælderen* (1844) og Henrik Wergelands to digtsamlinger *Jøden* (1842) og *Jødinden* (1844). Ludovic Halevys opera *Jødinden* opførtes fra 1838 i København. Oversættelser af jødiske skildringer til dansk omfatter en ellers ukendt »Hofmeisters« *Jøden Wolff*, foretaget 1836 af Jacob Behrend, og David Russas (Assur), *Jom Kipur* (1839), som blev oversat af en vis H. Hirsch (ikke opført i Københavns *Vejviser* for 1839). I samme år hvor Wolffs og Goldschmidts første romaner om jødiske skildringer udkom, oversatte Peter Brøchner Blicher »Le Juif Errant af Eugéne Sue«. En dansk oversættelse af samme roman udførtes omtrent samtidigt af Carl Peter Dick og blev udgivet i 1845. Mellem 1845 og 1855 udkom der nogle mindre værker om jøder, blandt andre Adolf Roskildes *En Jøde i Mandal* (1849) og Carl Plougs *Et Besøg* (1852), hvori personen Moses Meyer skal forestille Goldschmidt.

I denne analyse lægges hovedvægten på M. A. Wolff som forfatter af jødiske skildringer set i sammenhæng med Goldschmidts *En Jøde*, dog ikke af æstetiske grunde. Wolffs *Conflicter* og *Jøden* er bemærkelsesværdige fordi de udkom omtrent samtidigt med *En Jøde* og alligevel repræsenterer selvstændige omend lignende litterære forsøg. Omstændighederne vedrørende Wolffs forhold til kritikere forklarer desuden den almindelige modtagelse af skønlitteratur om jøder skrevet af jøder i det nittende århundrede i Danmark.

Wolffs roman *Conflicter* udkom på forfatterens eget forlag – lige som den første udgave (under pseudonymet Adolph Meyer) af Goldschmidts *En Jøde*. Wolffs *Jøden* solgtes i kommission hos boghandleren Eibe. Forfatterens forsøg på at skjule sin identitet samt det begrænsede oplag peger på forsigtig spekulation, hvad bogens forventede skæbne hos almindelige og kritiske læsere angår. *En Jødes* første oplag på 800 eksemplarer var næsten udsolgt den 8. jan. 1846 (brevet til K. C. Nielsen)¹¹ og forfatteren forventede en tysk oversættelse. Ved *En Jødes* anden udgave engagerede Goldschmidt forlaget Høst, hvorimod Wolffs *Conflicter* senere blev solgt af Jordan, der fungerede som restoplagsboghandler.

Idet Goldschmidts *En Jøde* og Wolffs *Conflicter* beskæftiger sig med et gammelt problem i jødisk historie – blandede ægteskaber – er det ikke underligt at nogle omstændigheder i historierne overtager træk fra almindeligt jødisk liv i Danmark, f.eks., herkomst, nært forhold til slægtninge, familieforbindelse med en rabbiner, uddannelse i København, streng jødisk børneopdragelse, og vanskeligheder med at finde sig i det kristne samfund. En eventuel forklaring på *En Jødes* enestående stilling især blandt de få andre romaner om jøder skrevet af jøder er, at Goldschmidt pålægger sin læser at acceptere en historisk modsætning mellem jøder og kristne hvorimod Wolff og Nathanson forsøger at bringe de to samfund i samklang med hinanden.

Hvorvidt Goldschmidt var klar over Wolffs forfatterskab, kan ikke siges med bestemtthed. Vi ved at han kendte *Jøden i det niende Aarhundrede*, som blev udgivet under pseudonym, på grund af en kommentar i *Corsaren* (nr. 327, s. 10) af 24. dec. 1846. Denne roman blev satirisk anbefalet som »jule- og nyttaarspresent« og der noteres en henvisning til anmeldelsen som forekom i *Nyt Aftenblad*, nr. 293 (1846). *Corsarens* omtale af bogen forøgedes med en nedsættende kritik i form af en karrikatur af en mand, hvis mening om *Jøden* udtrykkes med at han står og piller næse. (Forøvrigt angiver Goldschmidt det forkerte pseudonym: »Carl« i stedet for »Emil« Neerbo).

At jøderne i Danmark pludselig ville udtale sig om deres oprindelse er i og for sig ikke

så ejendommeligt midt i det nittende århundrede. Danmark oplevede den almindelige europæiske uro og stillede mod revolutionens år. Årene før grundlovens vedtagelse i 1849 var også en brydningstid for danske jøder. Ifølge en forordning fra 1814 havde jøderne fået hjemstedsret, omend de i virkeligheden ikke havde fået ligestilling med andre borgere. Der fandtes samtidigt en reformbevægelse, hvis formål var at modernisere gudstjenesten, og det forekom ikke sjældent at yngre mennesker trådte ud af den jødiske menighed.

Det som vi her gør opmærksom på er, hvordan to samtidige optegnelser om jødedommen i Danmark fremstiller modsatte løsninger af »jødeproblemet«. Vi må holde øje med to spørgsmål: hvad var de litterær-socialt tilstande omkring *En Jøde*? Og hvad ville Danmarks publikum, i følge dets kritik, gerne høre om dansk-jødiske forhold? Wolffs *Jøden* er positivt indstillet overfor jødernes optagelse i Danmarks kristelige borgerlige samfund. Gennem hele teksten forsøger Wolff at bevise, at der ikke findes nogen stor forskel mellem jødisk og kristelig moral – at de faktisk er ens. Sådant en bog kunne forøge tolerancen på grund af dens harmløse indhold, hvori f.eks. problemer som forekommer i et blandet ægteskab løses med den nemme forklaring at den kristne pige egentlig er jøde. Goldschmidt derimod ville foreslå en anden løsning. Blandt jøderne i Danmark blev hans *En Jøde* ikke positivt modtaget. Romanen var betænkelig på grund af dens eventuelle negative virkning på jødernes forhold til den kristne verden. Forøvrigt udtaler Goldschmidt sig – dog med urette – om en engelsk oversættelse af *En Jøde*, hvor oversætteren efter sigende tillod sig at »døbe Goldschmidts Jøde« (*Livs Erindringer I*, 199).¹²

Hensigten med at gøre jødiske skildringer nøgterne var ikke atypisk. Wolff fremstiller enighed mellem jødedom og kristendom også i *De to Venner eller en Christen og en Jøde*. Forklaringen på at nøgterne skildringer blev foretrukket af jøderne må søges i deres reaktion på stødende stereotyper, som tegnedes af ikke-jødiske forfattere, der ikke var venlig stemt over for jøderne. Goldschmidt, som var imod tanken om at jøderne uden videre kunne optages i det kristne samfund, angreb »Sørensen« på følgende vis i dagbogen trykt i *Nord og Syd* af 27. nov. 1850:

Under Navnet »De to Venner eller En Christen og en Jøde« er udkommet en Bog, der egentlig ikke kan omtales, fordi den er under al Kritik, ja, den er saa slet, at man ikke engang kan vende den om paa Vranken og mere sig over dens Galskab, men kun kan blive utaalmodig over dens aandløse Tørhed, der med prosaisk Dumhed vil forsvere Jødedommen . . . Man bør imidlertid sige et Par Ord om den for at advare Folk fra, en anden Gang »at købe Katten i Sækken«: abonnere forud paa en Bog, der udkommer i »Commission« hos en Boghandler; og hvis Titel foraader Styverfængeriet. Thi der er aabenbart lagt an paa Publikums Nysgerrighed efter at se en Christen og en Jøde i venskabeligt Samliv og see dette Venskab i evindelig Frastødning og Tiltrækning, saa at Vennerne f. Ex. ere hinanden nær i Aand, men fjernes fra hinanden i Gemyt, indtil der kommer en Krisis, og et Princip eller en Verdensanskuelse vinder Seir. Der er i Bogen ikke Tanke om Sligt, uagtet den latterlig-arrogante Fortale bestaar i de tre Ord med store Bogstaver: Lær! Tænk! Døm! . . . Naar Forældre eller Værger ikke kunne holde Styr paa ham, saa maa man tilsidst gjøre Boghandleren moralsk ansvarlig, fordi han laaner sit Navn til Subskription paa en Bog, som han ikke vil tage paa Forlag. Hr. Universitets-Boghandler Høst er vistnok en saa intelligent Mand og hans Boglade saa anset, at man med Rette tør gjøre en saadan Fordring til ham; han vil næppe nægte, at en god Boghandler staar i

et andet Forhold til Literaturen, end maskinmæssig at paase dens Butik og udsætte troskyldige Folk for at blive narrede.¹³

Goldschmidts bemærkninger om *De to Venner* og om Wolffs redaktionelle forhold er interessante især med hensyn til måden hvorpå romanen blev udsendt. *De to Venner* kunne fåes i kommission til 1 Rigsdaler 48 Skilling. Der lader til at være en misforståelse angående forlaget til *De to Venner*. Ifølge *Dansk Bogfortegnelse* blev romanen udgivet af H. Chr. Bakke (1815–84), hvis boghandel var blevet oprettet 1843, omend navnet Høst står på titelbladet.¹⁴ (Vi gør opmærksom på at Fred. Henrik Eibes først i 1845 etablerede boghandel overtog forhandlingen af »Necrbos« *Jøden* såvel som den første udgave af Goldschmidts *En Jøde* – også i kommission). Goldschmidts henvisning til kendsgerningen at *De to Venner* blev solgt gennem subscriptions, i dette tilfælde inden man havde set varerne, antyder en negativ anbefaling. Goldschmidts bemærkning om, at forlaget Høst (hvis forretning eksisterede siden 1836) meget nødig ville overtage forhandlingen af dårligt skrevne manuskripter virker derimod som en anbefaling til Goldschmidts fordel. Men netop i det følgende år, efter *De to Venner* udkom, udgav forlaget Høst to værker af »Ben Israel« som senere viste sig også at være af *Jødens* forfatter, Wolff.

Når man læser samtidig litteraturkritik om Wolff og nøjere iagttager hans forfatter-skab, indser man hvordan hans romaner og andre værker blev modtaget afvisende omend ikke hvordan de blev opfattet. 1850 forekom der nogle korte bemærkninger i *Kjøbenhavnsposten* af 2. dec. 1850 (nr. 281) om den nyeste litteratur, hvori der omtales »Ben Israels« *De to Venner*. Joh. Peter Martin Grüne (1805–78) redigerede avisen dengang og må formodes selv at have skrevet eller i hvert fald at have godkendt kritikken. Det må tages med i betragtning at Grüne var demokrat og politisk temmelig aktiv. Det er bemærkelsesværdigt at aviserne slet ikke nævnte bogens problematik. Uden nærmere forklaring advarer anmelderen imod at den læses:

En saadan Bog omtales kun for at give Publikum den indstændige Advarsel læs den ikke . . . skønt Bogen kalder sig en Fortælling indtager dog dens egentlige episke Stof en meget underordnet Plads . . . kun i eet eneste Punkt har Forfatteren viist Takt nemlig deri, at han er forbleven pseudonym, det er virkelig meget vel betænkt af ham, thi Bogen er af den Natur, at den uundgaaeligt prostituerer den, hvem et Rygte vilde sætte i Familieforhold til den (*Kjøbenhavnsposten*, nr. 281, s. 1126–1127).

1851 udkom *Gjengangerkritik over Ben Israels De to Venner* under siglet »L.S.«¹⁵ Hvis man accepterer Goldschmidts mening, at en anset forlægger eller boghandler næppe ville overveje at overtage forhandlingen af dårlig skrevet litteratur må man antage at »L.S.« ikke er Wolff. Denne lille bogs anmelder, som skrev i samme nummer af *Kjøbenhavnsposten*, lader til at have haft en anden mening. Han skriver: »Denne Bog maa ubestrideligt være forfattet af »Ben Israel«, selv ikke alene fordi den i alle Henseender har denne Forfatters Dyder men ogsaa især af den Grund, at ganske sikkert intet andet Menneske vilde være saa dumt og frækt nok til at erklære det slette Makværk for et betydeligt Arbejde«.

Kort efter *Gjengangerkritik* blev udsendt udkom der endnu et pseudonymt værk hos forlaget Høst, nemlig *Ben Israels store Heltegedigt i ni Smaasange* (under dæknavnet »H.S.«).¹⁶ Spørgsmålet om hvem der skrev værket opstår også i dette tilfælde. Anmel-

deren mener at »Ben Israel« og »H.S.« faktisk er samme person og at *Heltedigt* kun blev skrevet for at vække opsigt.

Hvad der kan udsættes på Wolffs tre romaner om jødiske forhold i Danmarks kristne samfund ligger mere i forfatterens mangel på litterær stil end i værkernes indhold. Selv om man må indrømme at Wolffs skildringer – især handlingen – ikke er dybsindige, d.v.s., at Wolff koncentrerer sig om overfladiske forhold, må man anerkende hans forsøg på at give et tidsbillede. Beskrivelserne af aktuelle begivenheder og kommentarer til jødiske forhold i Danmark understreger det historiske synspunkt i *Jøden*. I kapitlet »Enkelte Charaktertræk af en mosaisk Aristokrat« i *Conflicter* kan man nøjere iagttage det daglige liv hos jødiske familier – faderens bekymringer for forretningen, forholdet mellem mand og kone, religionens rolle indenfor familien. Ifølge Emil Elberling er *Conflicter* desuden en såkaldt nøgleroman, hvori betydelige medlemmer af det jødiske samfund omkring 1845 fremstilles. Og i »Ben Israels« *De to Venner* forekommer et af Wolffs andre pseudonymer, nemlig Wahrmann, som familienavn.

Den væsentlige forskel mellem Goldschmidts *En Jøde* på den ene side og Wolffs *Conflicter*, *Jøden*, og *De to Venner* på den anden med hensyn til indholdet er Goldschmidts indtrængende fremstilling af Jacob Bendixens psykiske udvikling. Da historien i *En Jøde* delvis er bygget på selvoplevede begivenheder og da Goldschmidts formål er at gøre opmærksom på det psykiske pres hvorunder en dansk jøde lider, er bogens perspektiv både personligt og rammende. Goldschmidt skildrer en jødes liv og skæbne.

Der findes derimod ingen psykologiske beskrivelser i Wolffs romaner. Hovedpersonerne fremstilles uden at der er særlige forhold til andre personer, og man får intet indtryk af de enkelte personers følelsesliv. Personerne lider ikke under de sociale hindringer som jøder ellers plejer at blive udsat for. Diskussionerne om jødernes forhold i det kristne samfund når ikke den intensitet som kunne forårsage en bedre forståelse af jødernes psykiske oplevelser. Overfladiske diskussioner om danske jøder forekommer i *De to Venner*, såvel som i *Jøden* og i *Conflicter*.

»Sørensens« *Conflicter* indeholder en række jødiske skildringer som ikke danner en sammenhængende helhed. Handlingen foregår langsomt og uden nogen dybde som ellers kunne fastholde læserens interesse. Der lader ikke til at være en hovedperson i romanen og det er vanskeligt at konstatere hvad historien egentlig går ud på. Fordi personerne fremstilles under forklædte navne og i opdigtede forhold er det endnu vanskeligere at opfatte historiens gang. »Sørensen« anvender megen dialog. Af og til tiltaler han læseren. Bogens problematik – agtelse for traditionen i religionen i modsætning til de jøders opførsel der har opgivet skikkene, som de rettroende lægger megen vægt på – udtrykkes som socialkritik.

Handlingen i *Jøden i det nitende Aarhundrede* (1847), som udkom tre år efter *Conflicter* (1844), fremhæver også jødedommen stærkt men især med den overbevisning, at jødisk og kristelig moral er ens. Vi har ovenfor nævnt bogens altfor nemme løsning af spørgsmålene vedrørende blandede ægteskaber. Hvad »Neerbos« litterære stil angår, mærker man straks en tydelig forskel sammenlignet med »Sørensens« *Conflicter*. Ingen af Wolffs bøger er blevet positivt modtaget af anmelderne. Desuagtet kan nogle aspekter af hans litterære forsøg betragtes fra et positivt synspunkt. *Jøden* begynder med en genfortælling af en jødedrengs strenge opdragelse og hans liv som voksen i et kristent samfund. Historien gør et mere sammenhængende indtryk end *Conflicter*, delvis på grund af forfatterens forsøg på at fremstille samfundets virkning på hovedpersonen i løbet af et

større tidsrum. Hvert kapitel af *Jøden* indledes med et citat af kendte danske forfattere (Blicher, Holst, Bagesen) og et fra Bibelen, hvilket må tydes som forfatterens forsøg på at lægge vægt på jødedommens nære forbindelse med det danske kristne samfund. En alvorlig svaghed i »Neerbos« fortælle-måde er at fortælleren veksler perspektiv mellem første og tredje person. Det er sommetider uklart, hvem der taler, hovedpersonen eller forfatteren; i de tilfælde hvor der givetvis er en hovedperson, må man spørge om grunden til samtalen (kap. 23). Bogen består af en blanding af fremstillingsmåder – anekdoter, breve og dagbogsnotiser. Der henvises til romanens tredje kapitel som begynder med en genfortælling af forfatterens samtale med sin recensent vedrørende *Jøden*. Recensenten spørger om »Neerbo« ikke har i sinde at komme med en ordentlig fortælling:

og saa Samtalen, det Nye, det Interessante, det ømme Hjertes første Rørelser, det Phantastisk-Forelskede, det Levende-Dialogiske, det Dramatisk-Barbariske, det Psychologisk-Poetiske, – hvor bliver det altsammen af? Hvorfor fører du ikke Læseren ind i selve Historien?¹⁷

Svaret derpå er at forfatteren gerne vil fremstille jødedommen og han mener at kunne genspejle jødedommen uden »politisk Drøvtyggeri og Kandestøberi«.

I *De to Venner eller en Christen og en Jøde* (1851) findes der en mere kompliceret handling end i Wolffs to andre romaner. En af de to venner – (den kristne) – som i virkeligheden er en jødes uægte søn, bliver forelsket i sin halvsøster. Pigen dør af sorg mens manden får en hustru i Hamburg hos en ægteskabsmægler. Bogens problematik drejer sig om fælles træk i jødisk og kristelig morallære. Romanen begynder med en anekdote som forklarer, hvorfor forfatteren beskæftiger sig med »De to Venner«. Hvad romanens redaktionelle baggrund angår, er dens sidste kapitel »Eftertale«, af interesse. Heri forklarer forfatteren, hvordan han nominelt kom til at udgive bogen. Selv om disse bemærkninger må betragtes som en del af historien, og selv om de er skrevet i den hensigt at gøre opmærksom på Wolffs eget forfatterskab, kan »Eftertalen« undersøges for at belyse omstændighederne omkring Høsts forbindelse med Wolff. Forfatteren betrødte »-råd's« Studieværelse og overrakte nogle småskizzer, *De to Venner*, som en gave. To dage senere kom »-råden« ind til forfatteren. Han var begejstret for bogen og ville straks vide om forfatteren havde i sinde at udgive den. De førte følgende samtale:

De skal udgive det. De kan jo kalde det en Fortælling. Men mit Navn som Forfatter er ikke saa bekendt, og satte jeg mit Navn paa Bogen, saa vilde den maaske ulæst falde igennem.

De har vel nok en anden god Ven foruden mig . . . Lad ham skrive Værket af, besørge det i Bogladen, gjensæe Correcturerne og, hvis det ikke kan skade – forestille Forfatteren, og da Ingen ved at jeg kender Dem Ben Israel, saa sæt dette pseudonyme Navn paa Titlen. Jeg kan virke for Bogen Alt, hvad jeg kan. Udsted Subscriptionsplaner, og kommer der ikke saa mange Subscribenter, fordi det hedder, at man vil kjøbe Katten i Sækken, saa kan det ogsaa være ligemeget, naar De kun faar en Del af Udgifterne dækkede.¹⁸

Wolffs anvendelse af opdigtede navne og dæknavne formindsker muligheden for at regne ud, hvilke forbindelser han egentlig havde. Indledningen til *De to Venner*, f.eks., indeholder en række bogstaver og forkortelser (A, B, H, E, I, C,) og »Emvee«; mens

»-råden« forekommer i »Eftertalen«. Disse forkortelser sigter muligvis til Wolffs samtidige sandsynligvis kendte medlemmer af det Københavnske samfund. »Emvee« betyder formodentlig Michel Wolff.

Wolffs skildringer af jødedommen lægger vægt på urolige tilstande i jødiske kredse og fremstiller ikke bare solidariteten som var væsentlig både for familielivet og religionen blandt jøderne. Wolff fremstiller konflikterne som forekommer i jødiske familier. Hans læser kan iagttage forskellige sociale og økonomiske niveauer i det jødiske samfund. Og man kan læse om jødernes mening om deres egne evner og svagheder. I modsætning til Goldschmidts *En Jøde* viser Wolffs romaner ofte negative egenskaber hos jøder. Til trods for at Wolffs formål er at forsvare jødedommen, viser han i hvor høj grad uenigheden i forhold mellem jøder forårsager problemer.

Visse forskelle mellem Wolffs og Goldschmidts opfattelse af jødedommen forklares af den kendsgerning at Goldschmidts fortælling foregår blandt jøder, som lever beskedent. Jøderne er ikke velhavende men klarer sig godt. De kristne familier virker som jødernes økonomiske modsætning. Den kristne Thoras familie i *En Jøde* er materialistisk og har ikke brug for tro og religion, hvorimod Jacob Bendixens familie lægger vægt på religionen; alt andet er underordnet. Vi sammenligner videre Goldschmidts fremstilling af jødedommen med Wolffs *Conflicter*, som blev skrevet omtrent samtidigt med *En Jøde*. Wolff skildrer først familielivet hos den yngre familie de Pinto. Familienavnet tyder på den øverste klasse blandt jøderne – d.v.s. de var velhavende af spansk oprindelse. Den yngste de Pinto familie var allerede gået fra traditionen, hvad de jødiske skikke angår. Den ældste de Pinto (en rettroende jøde) havde i sin tid været en rig mand. Striden mellem orthodoxe og uorthodoxe jøder anvendes som udgangspunkt for at forsvare agtelsen for traditionen. Jødedommens principper bliver aldrig misbrugt i *En Jøde*. Det vil sige, Goldschmidts skildring af jødernes respekt for deres religion er positiv. Selv om Jacob gør et forsøg på at benægte sin tro, er der aldrig tvivl om hans egentlige religiøse overbevisning.

Om Wolffs historier nogenlunde genspejler livet som jøderne oplevede det i Danmark omkring 1845, kan bedst bestemmes ved at sammenligne skønlitteraturen og historiske beretninger. Wolff gør opmærksom på emner af historisk interesse, idet han skildrer jødernes stilling og indbyrdes forhold. Når man undersøger i hvor høj grad aktuel social problematik fremstilles i *En Jøde* og hos Wolff, finder man hos Wolff et nærmere og mere bevidst forsøg på at danne et tidsbillede.

Handlingen i Goldschmidts *En Jøde* er ikke afhængig af aktuelle begivenheder. Fortællingen om Jacob Bendixen har i første instans psykologisk betydning. Forfatteren følte sig kaldet til at skrive om jødernes kamp i Danmark og han skriver ud fra egen erfaring. Interessen koncentrerer sig om Jacobs psykiske tilstand, som er forårsaget af daglige problemer, som han bliver udsat for, fordi han både er jøde og dansk. Selv om Goldschmidt nævner datoer, som antyder en vis historisk bevidsthed, f.eks., af Jacobs Bar Mitzvah, jødeforfølgelsen som fandt sted, og krigen i Afrika, som Jacob senere deltog i, får man ikke indtrykket af, at hovedpersonens oplevelser må opfattes indenfor et bestemt tidsrum. Problematikken i *En Jøde* er ligefrem, men virker ikke uvæsentlig eller trivial. Idet Goldschmidt skriver selvbiografisk, får læseren et intensivt, følelsespræget indblik i Jacobs liv. Familielivet skildres som et indbyrdes forhold – især mellem moder og søn og mellem familien Bendixen og Jacobs onkel Isak. Læseren erfarer om familieforbindinger hos Bendixens og indser samtidig i hvilken grad religionen holder familien sammen. Allerede i de første kapitler gør Goldschmidt det klart, at der findes en

stærk og trofast forbindelse mellem jødedommens principper og den jødiske familie. Denne sammenhæng kan mærkes gennem hele romanen.

Wolffs fremstilling af jødernes egenskaber og deres sociale stilling blev betragtet som trivial, delvis fordi det ikke lykkedes ham at skildre vigtige problemer uden langtrukne, usammenhængende, vidtløftige scener, som hverken lader til at være typiske eller rimelige for jødisk familieliv. At det desuden ikke lykkedes ham at skrive en tilsyneladende troværdig fremstilling, bidrog stærkt til en negativ modtagelse af både *Jøden* og *De to Venner*. Anmelderen af *Jøden* i *Nyt Aftenblad* (nr. 293, 16. dec. 1846) kritiserer bogens

Magerhed og Trivialitet som grændser til det Utrolige . . . Det falder visselig heller ikke mange Læsere ind at bryde sig om Slutningen paa en saa talentløs og intetsigende Fortælling . . .

Dertil giver anmelderen en række eksempler på Wolffs litterære svagheder, bl.a. uheldige lignelser som »En Kat, der falder ned fra et Tag sammenlignes med Troens ægte Raisonnement, kun med den Forskjel at det altid kommer til at staae på Hovedet« (s. 34), fejlagtige begreber om jødedom og Kristendom (s. 36), ligegyldige historier, sproglige og grammatiske fejl, overflødige ordspil (s. 96), og plumpe, klodsede indledninger til kapitlerne. En lignende anmeldelse af 27. dec. 1846 øver en lignende negativ kritik.

Til trods for de ovennævnte fejl i Wolffs roman, kan hans værk analyseres sammen med Goldschmidts *En Jøde* med henblik på, hvor nøjagtig forfatterne genspejler livet. Deres fiktive fremstillinger kan undersøges for at bestemme i hvor høj grad de to forfattere begreb og gengav almindelige sociale tendenser, som havde en virkning på jødernes psykiske forhold. »Fædrelandsfølelsen«, orthodoxien og assimilationen i det danske samfund førte alvorlige problemer med sig for jøderne.

Begrebet fædrelandsfølelse kunne mærkes i det jødiske samfund, i synagogen, såvel som i litteraturen. Det var typisk at jøderne følte sig tilknyttet både det danske og det jødiske samfund – til den danske fødsel og det jødiske blod. Diskrepansen i *En Jøde* er tydelig. Konflikten kulminerer idet Jacob Bendixen bliver forlovet med en kristen pige. Det lykkes ham ikke at gå over til kristendommen eller at leve i begge verdener som hans ven Levi. Til sidst opgiver Jacob håbet om at blive optaget i det kristne samfund. Han vender tilbage til jødedommen.

På det tidspunkt, *En Jøde* blev skrevet, var danske jøder endnu ikke emanciperet. At være kristen betød at man var dansk, men ikke omvendt. Efter sigende var det usædvanligt at jøderne vendte tilbage til jødedommen; de ville nærmest forkaste deres jødiske religion eller søge et kompromis (Sml. f.eks. Arthur Ruppin, *Die Juden der Gegenwart*. Köln, 1911). I denne henseende er Goldschmidts slutning utypisk, hvorimod Wolff foretrækker en mere ironisk – omend mindre poetisk – løsning af konflikten, nemlig at personerne, som af en fejltagelse bliver anset for kristne, i virkeligheden er jøder. Sådanne ideelle løsninger kunne næppe betragtes som et alvorligt forsøg på at skildre modsætningen mellem kristendommen og jødedommen. At både Wolff og Goldschmidt undlader at præsentere en mere almindelig løsning, hvor danske jøder lader sig døbe, tyder på tidens krav om poetiske i stedet for realistiske fremstillinger.

Til trods for at et antal jøder lod sig døbe, forblev de fleste jøder jødedommen tro, og blandt disse jøder levede orthodoxien videre, men både Goldschmidt og Wolff fremstiller, hvordan jøder begyndte at skelne mellem moralske og ceremonielle skikke. Wolffs yngste de Pinto familie i *Conflicter* »havde allerede, hvad det huuslige og selskabelige Liv

angik, for over tyve Aar tilbage efterhaanden forladt de Sæder og Skikke, hvorpaa i særdeleshed den Retrocønde lægger megen Vægt« (*Conflicter*, 17).¹⁹ Den ældste de Pinto kaldes derimod for en retrocønde mosait. Jacob Bendixens manglende tro på jødedommens principper i *En Jøde* symboliseres ved at Jacob for første gang ikke anlægger Tefillin. Han begynder at tvivle på betydningen af jødernes klædedragt og spiselove og har en tom fornemmelse, når han deltager i ritualer i synagogen. Jacobs far vil ikke kendes ved sin søn mere. En lignende fordømmelse forekommer i Wolffs *Conflicter* med hensyn til en retrocøndes tvivl på datterens troskab mod jødiske skikke. Han siger: »Saa er du ikke længere en Datter af Efhraim de Pinto, der nedstammer fra Levis ædle Slægt . . . Altsaa Lea er ikke længere mit Barn« (*Conflicter*, 45, 46).²⁰

I det hele taget lader orthodoxien til at være typisk for fiktive fremstillinger af jødisk liv. Wolff beskriver i detaljer huset og personerne og deres ceremonielle bud, for at gøre opmærksom på orthodoxien:

Han (den retrocønde) stod i sin polske Dragt, indhyllet i den sorte Silkekappe; under den med Pelsværk garnerede fløiels Hue, som bedækkede hans Hoved, svævede endnu nogle hvide Lokker hen over den høje Pande, og gav de dristige Træk et ærværdigt Udseende, som endnu mere forhøiedes af det lange sølvgraa Skæg, der faldt ned over det brede Bryst.

Assimilation i det danske samfund kunne gøres nemmere ved en afslibning af det daglige sprog blandt jøder, således at det kom til at ligne de kristnes sprog. Omkring 1845 var antallet af blandede ægteskaber langt fra de 40,8 procent ved år 1880.²² I både Wolffs og Goldschmidts romaner fremstilles disse ægteskaber som uheldige og unaturlige. Levi advarer Jacob Bendixen imod et ægteskab med en kristen pige og siger desuden at det ikke bare er pigen han kommer til at gifte sig med, men hele hendes slægt. En historisk modsætning mellem jøder og kristne kunne ikke undgås.

Selv om Wolff giver et indblik i det daglige liv hos jøder, er hans beskrivelser præget af ikke-jødiske træk. Ordforrådet viser sjældent, at Wolffs orthodoxe jøder bruger hebraisk eller jiddisch, når deres religion omtales. Goldschmidt derimod anvender med vilje hebraisk i teksten – sågar i den grad at han føler sig forpligtet til at oversætte og forklare i fodnoter for ikke jødiske læsere.

Goldschmidt udelukker muligheden for assimilation; Wolff godkender den – måske ubevidst.

Bevis på at en litterær interesse for jødiske emner var levende omkring 1845 findes i enkelte danske værker så vel som i oversættelser. *En Jøde* er enestående blandt disse værker også på grund af Goldschmidts radikale løsning af »jøde-problemet«. At Goldschmidt var jøde og at hans roman blev vurderet både på grund af dens naturlige stil og realistiske indhold, placerede ham som den utvivlsomt betydeligste danske forfatter af jødiske skildringer. Der er ingen bevis for at Wolff og Goldschmidt kendte hinanden personligt. Men det er klart at Goldschmidt kendte Wolffs værker – selv om han tilsyneladende ikke vidste, hvem forfatteren »Sørensen«, »Ncerbo«, og »Ben Israel« i virkeligheden var. Goldschmidts holdning som kritiker til disse pseudonymer og de tilsvarende romaner siger noget om det litterære sociale miljø, hvori *En Jøde* blev skrevet.

Noter

1. Adolph Meyer, *En Jøde, Novelle*. Udgiven og forlagt af M. Goldschmidt (København, 1845).
2. J. F. Sørensen, *Conflicter i en Jødefamilie* (København, Forfatterens Forlag, 1845 o: 1844).
3. Emil Fr. Neerbo, *Jøden i det nitende Aarhundrede* (København, i Commission hos Boghandler Eibe, 1847).
4. *Almindeligt Dansk Forlagscatalog* (København, Forlagsforening i København, 1843, 1845 s. 84).
5. *Almindeligt Dansk Forlagscatalog*, 1850, s. 35.
6. Thomas Hansen Erslew, *Supplement til Almindeligt Forfatter-Lexicon III* (København, Forlagsforeningens Forlag, 1868, s. 670–671).
7. Meir Goldschmidt, ed., *Nord og Syd*, 5 (1880), s. 727–728.
8. Emil Elberling »Skildring af Jøder i Dansk (og Norsk) Digtning«, *Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur*, III (1921), s. 260–284.
9. M. L. Nathanson, *En Hverdagsfortælling fra 1809* (København, C. C. Lose & Delbanco, 1854 o: 1853).
10. Elisa Baronesse von . . ., *Jøde og Christen* (Odense, Miloske, 1865).
11. Morten Borup, udg., *Breve fra og til Meir Goldschmidt I, 1843–1852*, Ed. Morten Borup (København, Rosenkilde og Bagger, 1963, s. 76).
12. Meir Goldschmidt, *Livserindringer og Resultater I*, (København, Gyldendal, 1877).
13. *Nord og Syd*, 5 (1850), s. 727–728.
14. *Dansk Bogfortegnelse 1841–58*, Ed. F. Fabricius (København, Forlagsbureauet, 1861, s. 11).
15. L. S. Gjengangerkritik over *Ben Israels De to Venner* (København, Høst, 1851).
16. H. S., *Ben Israels store Heltedigt i ni Smaasange* (København, Høst, 1851).
17. Neerbo, *Jøden i det nitende Aarhundrede*, s. 31–33.
18. Ben Israel, *De to Venner*, s. 260–261.
19. Sørensen, *Conflicter*, s. 17.
20. Sørensen, *Conflicter*, s. 45–46.
21. Sørensen, *Conflicter*, s. 43.
22. Benjamin Balslev, *De danske jøders Historie* (København, O. Lohse, 1932).

Vivian Greene-Gantzberg

En blasfemisk bøn af P. L. Møller

I 1973 kom et lille P. L. Møller-manuskript mig i hænde. På manuskriptets tre første sider står hans mindedigt over faderen »† Erich Møller (1780–1840)«. Erich Møller døde 10. marts 1840, og digtet findes trykt i Berlingske Tidende 19. marts 1840, i Aalborg Stiftstidende 28. marts 1840 og i revideret form (bl.a. uden 4. og 6. strofe) i P. L. Møllers *Billeder og Sange* (København 1847), dér med titlen »Ved min Faders Død. 1840«.

På fjerde side, bagsiden, står en ellers ukendt »Bøn at læse i Chorsdøren ved Gudstjernerestens Begyndelse«: